

УДК 37.013.42:61(092) (477)«19»

DOI <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2025.4.15843>

О. Р. Кравчук

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0227-7260>

Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО

O. R. Kravchuk

Ivan Horbachevsky Ternopil National Medical University of the Ministry of Health of Ukraine

EDUCATIONAL ACTIVITIES AND PEDAGOGICAL VIEWS OF ARSEN RICHINSKY

Анотація. У статті розкрито освітню діяльність та педагогічні погляди Арсена Васильовича Річинського (1892–1956) – українського лікаря, педагога, культурного діяча та мислителя, представника інтелектуальної еліти першої половини ХХ ст., який поєднав медичну практику з активною громадсько-просвітницькою роботою. На основі історико-педагогічного аналізу окреслено основні напрями його діяльності у сфері українського шкільництва періоду національного відродження 1917–1920 рр. Висвітлено роль Річинського у створенні та викладанні курсів українознавства, підготовці педагогічних кадрів, розробленні та виданні українських підручників, зокрема «Курсу гігієни науки про здоров'я», який став одним із перших україномовних навчальних посібників із гігієни.

Розкрито педагогічні ідеї вченого щодо змісту, форм і методів навчання, його бачення ролі освіти як засобу національного самозбереження. Арсен Річинський наголошував на необхідності практичної спрямованості освіти, індивідуального підходу у навчанні, гуманізації освітнього процесу. Особливу увагу приділено його концепції національної освіти, побудованої на рідній мові, культурі й духовних традиціях українського народу.

Проаналізовано гігієнічні й соціально-медичні аспекти його педагогічних поглядів: значення шкільної гігієни, профілактики захворювань, охорони дитинства. Визначено, що педагогічні та медико-просвітницькі ідеї Арсена Річинського випередили свій час і зберігають актуальність у контексті сучасної медичної та педагогічної освіти. Його діяльність сприяла становленню української національної школи, розвитку медико-гуманітарної думки та формуванню засад інтегрованого підходу до виховання здорової особистості.

Педагогічна концепція А. Річинського зберігає актуальність для сучасної української освіти, зокрема у сфері формування культури здоров'я, розвитку особистісно-орієнтованого навчання та національно-патріотичного виховання.

Ключові слова: Арсен Річинський; освіта; педагогічні погляди; гігієна; підручник; національне виховання; гуманізм.

Abstract. The article reveals the educational activities and pedagogical views of Arsen Vasylovich Richynsky (1892–1956) – a Ukrainian doctor, teacher, cultural figure and thinker, a representative of the intellectual elite of the first half of the 20th century, who combined medical practice with active public and educational work. Based on a historical and pedagogical analysis, the main directions of his activity in the field of Ukrainian schooling during the period of national revival of 1917–1920 are outlined. The role of Richynsky in the creation and teaching of Ukrainian studies courses, the training of pedagogical personnel, the development and publication of Ukrainian textbooks is highlighted, in particular, the «Course of Hygiene of the Science of Health», which became one of the first Ukrainian-language textbooks on hygiene.

The scientist's pedagogical ideas regarding the content, forms and methods of teaching, his vision of the role of education as a means of national self-preservation are revealed. Arsen Richynsky emphasized the need for a practical orientation of education, an individual approach to learning, and the humanization of the educational process. Particular attention is paid to his concept of national education, built on the native language, culture, and spiritual traditions of the Ukrainian people.

The hygienic and socio-medical aspects of his pedagogical views are analyzed: the importance of school hygiene, disease prevention, and childhood protection. It is determined that Arsen Richynsky's pedagogical and medical-educational ideas were ahead of their time and remain relevant in the context of modern medical and pedagogical education. His activities contributed to the formation of the Ukrainian national school, the development of medical-humanitarian thought, and the formation of the principles of an integrated approach to raising a healthy personality.

A. Richynsky's pedagogical concept remains relevant for modern Ukrainian education, in particular in the field of forming a culture of health, developing personality-oriented learning, and national-patriotic education.

Key words: Arsen Richynsky; education; pedagogical views; national school; hygiene; textbook; national education; humanism.

Вступ. Постать Арсена Васильовича Річинського посідає важливе місце в історії української педагогічної та медичної думки першої половини ХХ ст. Його діяльність поєднала риси науковця, лікаря, педагога та громадського діяча. В умовах національно-визвольних змагань Річинський активно долучився до розбудови українського шкільництва, вбачаючи в освіті не лише засіб інтелектуального розвитку, а й потужний чинник збереження національної ідентичності. У період політичної нестабільності та соціальних криз він послідовно відстоював право українського народу на навчання рідною мовою, національне виховання і духовну самобутність. Проблематика його педагогічної спадщини охоплює широкий спектр питань – від організації навчального процесу до морального, фізичного й гігієнічного виховання молоді. Зокрема, у своїх працях Річинський наголошував на взаємозв'язку педагогіки й медицини, визначаючи здоров'я як базову умову формування гармонійної особистості.

В останні десятиліття зросла увага вітчизняних науковців до постаті Арсена Річинського. Діяльність та погляди А. Річинського отримали висвітлення в публікаціях сучасних науковців А. Колодного, А. Гудими, Л. Михальчука, О. Сагана, П. Кралюка, А. Пісоцького, О. Альошиної, П. Мазура, О. Краччук. Незважаючи на інтерес дослідників до вивчення А. Річинського як особистості, громадсько-політичного і культурного діяча, поза межами наукових досліджень залишилися його освітня діяльність та педагогічні погляди.

Наукова новизна дослідження. Уперше у науково-педагогічному дискурсі здійснено аналіз освітньої та педагогічної діяльності Арсена Річинського як складової частини українського національного відродження початку ХХ ст. Виявлено взаємозв'язок між його медичною, просвітницькою та педагогічною практикою, що дає змогу розглядати Річинського як представника інтегрованого підходу до виховання – на межі педагогіки, гігієни та соціальної медицини.

На основі аналізу першоджерел систематизовано педагогічні ідеї Річинського щодо: національного характеру освіти та значення рідної мови у навчальному процесі; необхідності поєднання виховного і практичного компонентів навчання; ролі індивідуального підходу й природовідповідності у вихованні; утвердження принципів гуманістичної педагогіки як основи духовного здоров'я нації.

Науково обґрунтовано, що педагогічні погляди Арсена Річинського становлять важливу ланку у формуванні української медико-педагогічної думки ХХ ст., а його підручник «Курс гігієни науки про здоров'я» є одним із перших вітчизняних україномовних посібників, який інтегрує медичні знання в освітній процес.

Мета дослідження – проаналізувати освітню діяльність і педагогічні погляди Арсена Річинського, розкрити їхній гуманістичний, національно-виховний та медико-просвітницький зміст, визначити їх значення для розвитку української педагогіки й медичної освіти.

Теоретична частина. Арсен Васильович Річинський народився 25 червня 1892 р. у с. Тетильківці Кременецького повіту Волинської губернії. Освіту здобував в Кременецькому духовному училищі та Житомирській духовній семінарії, після закінчення якої у 1911 р. став учителем церковнопарафіяльної школи села Сіднярки Луцького повіту. Хоча працював учителем недовго, любов до школи та дітей зберіг на все життя. Восени 1911 р. Арсен Річинський вступив на медичний факультет Варшавського університету, а з початком Першої світової війни перевівся у Київський університет Святого Володимира. Після закінчення університету з травня 1917 р. працював лікарем Ізяславської повітової лікарні, але водночас вів активну культурно-громадську діяльність.

А. Річинський у період Української національної революції розпочинає свою активну громадську та культурно-просвітницьку діяльність на теренах Західної Волині. Саме в Ізяславі його застає початок національних визвольних змагань, до яких він активно долучився. А. Річинського у 1917 р. обрано головою Ізяславського повітового земства – місцевого органу самоуправління. Згодом його призначено членом шкільного комітету повітової управи. А. Річинський став активним громадським діячем міста, прихильником Центральної Ради і завзято включився у реалізацію на місцях поставлених нею завдань. Займався видавничою діяльністю, зокрема редагував часопис «Нові дороги» (Kravchuk, 2020, p. 36).

Період діяльності Річинського збігся з кризою української ідентичності в умовах політичного тиску з боку Російської імперії та Польщі. У цих умовах освіта ставала не лише засобом знання, а й інструментом національного самозбереження. Буремний час вимагав розгортання українського шкільництва, формування нових педагогічних кадрів. Центральна Рада відновила діяльність Всеукраїнської спілки вчителів, основними напрямками діяльності якої були підготовка і перепідготовка педагогічних кадрів, розгортання широкої мережі українських шкіл, розроблення та видання науково-педагогічної літератури.

Організація українських шкіл на Волині, пересудим, стримувалася через відсутність кадрів. Більшість народних учителів слабо або зовсім не знала української мови та літератури, історії. Згідно з програмою Міністерства освіти УНР, у кожній губернії створювалися курси українознавства для народних учителів. На Волині такі

курси діяли у м. Острозі на базі жіночої гімназії графині А. Блудової. А. Річинський виступив одним із засновників курсів, а також лектором на них з історії України. Курси, на яких Арсен Васильович читав лекції, збирали до 400 слухачів.

20–22 квітня 1918 р. відбувся Заславський повітовий учительський з'їзд, учасником якого як член шкільного комітету Ізяславської повітової управи був і А. Річинський. З'їзд прийняв важливі для розвитку освіти резолюції. Серед них найважливішими стали рішення негайно і повністю відновити скрізь початкову школу та українізувати її, впроваджувати ідею української державності, ліквідувати багатоступеневість освіти тощо. Із січня 1918 р. завдяки ухвалі земської управи школи переходили на українську мову викладання, щоправда, у деяких місцях, напевно, лише формально (Kravchuk, 2020, р. 38).

Арсен Річинський розумів, що з розвитком українського шкільництва в період установа української державності 1917–1920 рр. підготовка нових педагогічних кадрів є недостатнім, що слід докластися і до розроблення українських підручників. Працюючи вчителем в Ізяславській вищій початковій школі, Річинський зіткнувся з проблемою відсутності українського підручника з гігієни. Будучи за фахом лікарем, він плідно працює над матеріалами для підручника, які пристосовує до програми гімназій. Підручник із передмовою автора побачив світ в Ізяславі у двох частинах: першу видрукувано у друкарні З. Трахтенберга у липні 1918 р., друга частина вийшла у друкарні П. Кирчика у серпні 1918 р. «Матеріяли до навчання гігієни: науки про здоров'я в середніх класах гімназій та вищих початкових школах» – саме таку повну назву мала книга. У двох частинах підручника висвітлювалися важливі для життя та здоров'я теми, параграфи були змістовними і розкривали широкий зміст, містили не лише теоретичний текст, а й наочність.

У подальшому Річинський об'єднав дві частини матеріалів із гігієни і перевидав одним підручником. Як зазначив автор у передмові до даного підручника, видання книги було затримане на пів року, і це дало йому змогу зробити правки, додати новий матеріал. Початкові матеріали були настільки змістовно впорядковані і вдосконалені, що мимоволі було створено загально-біологічний «Курс гігієни». Підручник було видано в лютому 1919 р. накладом 700 примірників під назвою «Курс гігієни науки про здоров'я», пристосований до програми VII–VIII класів гімназій. Підручник був досить ґрунтовним – 379 сторінок, він об'єднував першу частину, яка складалася з тринадцяти параграфів, та другу – із сімнадцяти параграфів (Kravchuk, 2021, р. 274).

У підручнику висвітлено завдання гігієни в захисті населення від заразних хвороб, наве-

дено багато цитат та посилань на різні наукові джерела, окрім теорії, містяться таблиці, статистичні та порівняльні дані. Передмову підручника автор закінчує такими словами: «Сподіваюся, однак, що моя книжечка буде корисною не тільки для школярів, а й для тих темних, глухих закутків мого рідного краю, де ще так міцно затримуються всякі бабські забобони, де не переводяться страшні епідемії, де народ поняття немає, як боронитися від них і як узагалі доглядати за своїм здоров'ям, за своїм найдорожчим багатством. Вірю також, що національна українська ідея не вмере, а розцвітатиме з новою силою, і в цій величній симфонії нашого відродження і моя маленька праця не лишиться неплідною» (Richynskyi, 1919, р. 4).

Маючи безпосереднє відношення до шкільної освіти, Арсен Річинський багато уваги приділив проблемам, які назріли в тогочасній системі виховання та навчання. У підручнику «Курс гігієни науки про здоров'я» він подав низку цікавих педагогічних ідей щодо вдосконалення навчального процесу. Він звертав увагу на низький рівень розуміння значення освіти серед широких верств українського суспільства та на байдужість інтелігенції до недоліків національної системи шкільництва. На його думку, у структурі освіти існують три фундаментальні проблеми: відсутність належної уваги до виховного процесу, відірваність навчання від практичних потреб життя та відсутність національного характеру школи. Учений підкреслював, що замість формального, механічного засвоєння знань освіта повинна бути зорієнтована на виховання особистості. При цьому особливу роль має відігравати індивідуальне виховання, яке враховує темперамент, фізичні й моральні особливості кожної дитини, забезпечуючи гармонійний розвиток її особистісного потенціалу.

Арсен Річинський, розвиваючи ідеї Григорія Сковороди, наголошував на важливості індивідуального підходу у вихованні та навчанні. Він підкреслював, що педагог повинен урахувати природні задатки і морально-психологічні особливості кожної дитини. На думку Сковороди, на яку посиляється Річинський, учитель не є всевладним наставником, а лише «прислужником природи», покликаним допомогти дитині розкрити її внутрішній потенціал. Ігнорування цього принципу, застерігав Річинський, призводить до глибоких деформацій у виховному процесі – морального спустошення молоді і психологічного каліцтва поколінь. Таким чином, гуманістична педагогіка, заснована на природовідповідності виховання, розглядалася ним як основа здорового духовного розвитку нації (Richynskyi, 1919, р. 126).

Учений послідовно підкреслював, що справжня мета освіти полягає у формуванні здатності

людини активно взаємодіяти з навколишнім світом, опановувати природу та ефективно боротися за власне існування. Звідси випливає, що навчання має бути передусім практично зорієнтованим. На його думку, традиційна школа надмірно зосереджувалася на механічному запам'ятовуванні знань, значна частина яких швидко забувалася, оскільки не мала життєвої цінності. Натомість реальне життя спонукає людину до набуття саме тих умінь і знань, які дають змогу пристосовуватися до умов природи та суспільства. Тому Річинський наголошував на необхідності надання пріоритету природничим і технічним наукам, тісно пов'язаним із практикою як основи для розвитку творчої, самодостатньої та адаптивної особистості.

Одним із ключових принципів Річинського було твердження, що освіта має бути національною. Він послідовно відстоював принцип національного характеру освіти, уважаючи, що школа має ґрунтуватися на культурних і мовних засадах власного народу. Учений підкреслював, що навчання рідною мовою є не лише ефективнішим із погляду засвоєння знань, оскільки зменшує когнітивні втрати часу та енергії, а й має глибокий виховний зміст: воно формує внутрішній зв'язок дитини зі своєю культурою, традиціями та духовними цінностями народу. Спираючись на ідеї Григорія Сковороди про те, що «освіта повинна виходити з народу», Річинський наголошував на руйнівних наслідках політики русифікації в Україні. Тривале витіснення української мови зі школи та із суспільного життя впродовж понад двох століть російського панування він розглядав як одну з причин масової неписьменності, духовного занепаду та соціальної деградації. Учений також убачав у цій антинаціональній політиці один із чинників суспільної кризи, що спричинила революційні потрясіння початку XX ст. (Richynskyi, 1919, p. 127).

У своїй праці Річинський неодноразово наголошував, що справжній прогрес неможливий без належного розвитку системи охорони здоров'я та народної просвіти. Він різко критикував соціальну політику Російської імперії, засуджував байдужість царської влади до санітарних і соціальних питань, підкреслюючи, що величезні кошти витрачалися на другорядні або марні цілі, тоді як освіта, медицина та соціальний захист населення залишалися в занедбаному стані.

Дослідник звертав увагу на катастрофічні наслідки слабого санітарного устрою та низького рівня медичної культури серед населення. Значна частина людей, за його словами, ставала жертвою хвороб, що поширювалися через неосвіченість і відсутність елементарних знань про причини недуг, профілактику та надання першої допомоги. Річинський сподівався, що в умовах незалежної Української держави ці проблеми буде

поставлено серед пріоритетних, шкільна освіта і санітарне становище краю будуть реформовані. Зокрема, він закликав до системного поширення медичних знань у народі та запровадження у школах курсів із гігієни й надання першої допомоги, убачаючи у цьому важливий чинник підвищення загального рівня культури й добробуту суспільства (Richynskyi, 1919, p. 128).

Важливе місце у поглядах Річинського посідає питання захисту дитинства. Він різко засуджував практику раннього залучення дітей до важкої фізичної праці, убачаючи в ній одну з головних причин фізичного виснаження та захворюваності серед молоді. Особливо поширеною ця проблема була серед бідних селянських і робітничих родин, де діти змушені були заробляти на прожиття з ранніх років. На його переконання, держава має бути зацікавлена у фізично здоровому та загартованому молодому поколінні, адже від цього залежить її майбутнє. Для цього необхідно насамперед покращити соціально-економічне становище селянства і робітництва, щоб зняти потребу у дитячій праці (Richynskyi, 1919, p. 129).

Річинський докладно описував медичні наслідки надмірного навантаження: серцеву слабкість, анемію, задишку, туберкульоз, загальне виснаження організму. Він наголошував, що шкільний вік є періодом остаточного формування організму, а тому стан здоров'я дітей безпосередньо впливає на їхні результати навчання. Автор наголошував, що найважливішим гігієнічним принципом побудови режиму дня школяра може бути лише раціонально організований учбово-виховний процес, а не важка фізична праця.

Таким чином, він підкреслював необхідність інтеграції педагогічних і медико-санітарних заходів у системі народної освіти як запоруки гармонійного виховання й формування здорової нації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Освітня діяльність Арсена Річинського була невід'ємною складовою частиною українського національно-визвольного руху 1917–1920 рр. і сприяла становленню української школи як інституту національного виховання. Річинський одним із перших в Україні поєднав медичну науку з педагогічною практикою, започаткувавши напрям гігієнічно-педагогічної освіти, орієнтованої на формування здорової особистості. Його педагогічні погляди базувалися на трьох ключових принципах: гуманізмі, природовідповідності та національному характері освіти. Учений розглядав виховання як процес гармонійного розвитку духовних, моральних і фізичних сил дитини. У своїй діяльності Річинський підкреслював важливість україномовного навчання, адже воно забезпечує не лише ефективність засвоєння знань, а й сприяє духовному самоствердженню нації.

Важливим аспектом його педагогічної концепції є усвідомлення взаємозв'язку між освітою, охороною здоров'я та соціальною справедливістю. Учений убачав у просвітницькій роботі, розвитку гігієнічних знань і захисті дитинства запоруку майбутнього українського суспільства.

References

1. Kravchuk, O. (2020) .Formuvannia Arsena Richynskoho yak osobystosti, hromadsko-politychnoho ta kulturno-prosvitnoho diiacha (pochatok KhKh st. – 1920-ti rr.) [The formation of Arsen Richynskyi as a personality, a public-political and cultural-educational figure (early 20th century – 1920s)] *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho*

Ідеї Арсена Річинського випередили свій час і зберігають наукову актуальність у сучасних умовах реформування української освіти, особливо в контексті формування інтегрованих програм медико-педагогічної підготовки фахівців.

universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky, 31(70), № 4, 36–45. [in Ukrainian].

2. Kravchuk, O. (2021). Arsen Richynsky «Hygiene course of health science»: the history of the publication and main ideas. *Journal of Education, Health and Sport*, 11, 273–281. [in Ukrainian].

3. Richynskyi, A. (1919). *Kurs hihiieny: nauky pro zdorovlia*. [Hygiene Course: Health Sciences]. Iziaslav, 379 p. [in Ukrainian].

Електронна адреса для листування: kravchuk_or@tdmu.edu.ua

Стаття надійшла 4.10.2025

Статтю прийнято 30.10.2025

Стаття опублікована 30.12.2025